

⁶¹ Там само: інтерв'ю FL015. Запис 26.01. та 8.02.2006, м. Київ.

⁶² «...То була неволя»... – С.194.

In given article the status of former Ostarbeiters and Prisoners of War in post-war Soviet society is studied on the example of repatriates in Kyiv. The functioning of Soviet system of supervision and political control and their ways of adaptation is researched through exploring of the procedure of getting the permissions to live in Kyiv and other methods of legalization of repatriates in the capital city of Ukraine.

М.В.Скржинська*

РЕЛІГІЙНІ РИТУАЛИ В АНТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

У статті розглянуто свідчення про відправлення релігійних ритуалів у грецьких колоніях, що існували в античну добу історії на півдні сучасної України. Автор описує різноманітні жертвоприношення, урочисті процесії, культові співи й танці тощо.

Кожен громадянин Тіри, Ольвії, Херсонеса та міст Боспорського царства дотримувався різноманітних релігійних ритуалів. Про них можна дізнатися, вивчаючи знайдені під час розкопок написи й інші археологічні пам'ятки. Їх слід зіставляти з усім відомим в інших джерелах про релігійні ритуали древніх греків. Адже вони вважали, що добре організований обряд богослужіння є запорукою прихильного ставлення бога до тих, хто здійснив ритуал.

Вітчизняні й зарубіжні вчені присвятили чимало праць релігії еллінів, які населяли північні береги Чорного моря з кінця VII ст. до н.е. і до присмерку античності¹. Однак у цих працях мало уваги приділено виконанню релігійних ритуалів та їх суттєвій ролі у щоденному житті. Адже греки виконували культові обряди в буденні й святкові дні, вдома та біля вівтарів на відведених для них освячених місцях у містах і в їхній сільській окрузі, і в такий спосіб виражали своє благочестя. У цьому полягала одна з кардинальних відмінностей людини античності від наших сучасників, котрі, сповідуючи різні релігії, звертаються до Бога переважно зі словесною молитвою².

При заснуванні нового поселення, колоністи, визначивши його територію, розмежовували землі для різних потреб й одразу ж виділяли теменоси – священні ділянки для проведення релігійних ритуалів. Спочатку там стояли лише нашивдуруч споруджені вівтарі, а пізніше на багатьох теменосах будували храми, що вважалися домівкою бога. На відміну від сучасних церков, мечетей і синагог, куди люди приходять молитися і відзначати релігійні свята, всі обряди в античності відбувалися не всередині храму, а на відкритому повітрі біля вівтарів. Для шанування божества в ряді випадків споруджували лише вівтар на священній ділянці.

* Скржинська Марина Володимирівна – д-р іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

У тісно забудованих античних містах великі простори відводилися для шанування богів. Досить пригадати велику площу афінського Акрополя з його кількома храмами. Так було і на північній околиці грецької ойкумени. Тут добре досліджені фундаменти храмів та залишки вівтарів на двох теменосах Ольвії³. Центральний теменос займав понад 4000 м², а Західний – 3500 м².

Елліни здійснювали релігійні обряди в присутності кількох людей або на велелюдних урочистостях. Про останні, поряд із написами, свідчать залишки багатьох храмів і великих вівтарів, біля яких відбувалися державні релігійні свята, а про домашні ритуали можуть свідчити невеличкі вівтарі й фігурки різних богів, знайдені при розкопках міських і сільських будинків у всіх державах Північного Причорномор'я⁴.

Одні ритуали виконували лише чоловіки, інші – лише жінки. Але були й такі, в яких брали участь місцеві громадяни, їхні дружини, діти, приїжджі громадяни з інших грецьких держав і навіть представники вільного неповноправного населення, як це було на Панафінеях в Аттиці. На кратері (велика ваза) VI ст. до н.е., знайденому на Березані, зображено два види процесій, що супроводжували релігійні свята: горішній фриз ілюструє процесію чоловіків на конях і колісницях, а нижній заповнений постатями жінок, які грають на кіфарах і ведуть хоровод (див. ілюстр.1). Суто жінки виконували певні ритуали на діонісійському святі Ленеї, що справлялось у мілетських колоніях Північного Причорномор'я в місяці ленеоні. Свідченням цього ритуалу є стамнос – ваза рідкісної форми, знайдена в Пантікапеї. Як видно з розпису, стамнос використовували саме для цього ритуалу, тому, певно, цю посудину спеціально привезли на Боспор для священнодійства на честь Діоніса⁵.

У нових колоніях спочатку все здійснювалося за зразком метрополії. Тому в Тірі, Ольвії, Пантікапеї та інших містах Боспора наслідували іонійські звичаї Мілета, а у Херсонесі – дорійські Гераклеї Понтійської. У зв'язку з цим варто пригадати напис, знайдений на території мілетського храму Аполлона. У записаному на кам'яній плиті декреті йдеться про існуючі з часу виникнення колонії ісополітії (рівні права громадян) Мілета й Ольвії. Недарма Геродот (IV, 79) відзначив, що ольвіополіти називали себе мілетянами. В останній третині IV ст. до н.е., коли було видано декрет, новий уряд, що став на чолі держави після остаточного звільнення Мілета від влади персів, підтвердив ці права громадян метрополії та її колоністів⁶. Необхідно відзначити, що виконання релігійних обрядів було поставлене в шерех найважливіших громадянських прав, таких, як рівні можливості займати в обох державах різні посади, платити податки або бути звільненими від них, звертатися до суду і вимагати швидкого розгляду справи.

У цьому написі міститься рідкісний для Північного Причорномор'я перелік кількох релігійних ритуалів: 1) жертвоприношення на вівтарях, якими можуть користуватися тільки громадяни полісу; 2) відвідування храмів, доступних лише місцевим громадянам; 3) можливість брати участь у змаганнях на торжествах, присвячених богам; 4) звичай під час релігійних свят надавати почесні місця заслуженим членам своєї громади; 5) звернення до богів із молитвами про померлих у певні дні, мабуть, за мілетським звичаєм. Важливо, що більшість ритуалів мали спільну основу при виконанні обрядів різних культів, тому у згаданому написі й не названі конкретні божества.

Будь-які більш-менш значні релігійні свята починалися з урочистої процесії до вівтаря шанованого бога. Багато античних авторів згадували

про такі процесії, що називалися *πομπή*, а скульптори й живописці їх часто зображували⁷. Павсаній (II, 35, 5) описав щорічну процесію до храму Деметри в околицях міста Герміони. Процесію очолювали жерці, за ними йшли високі посадові особи, далі йшли чоловіки, жінки і діти у вінках із квітів, а в кінці ходу вели жертвовну корову. Чудова ілюстрація такої процесії в Афінах збереглася на фризі Парфенону. Фідій і його помічники прикрасили західну сторону храму сценами панафінейської процесії. На північній і південній сторонах вони показали самий хід, а на східній представили його заключний етап. На фризі розміщено багато фігур чоловіків і жінок, які прямують на Акрополь у день народження Афіни. Вони ведуть биків та овець для жертвоприношення цій богині міста, дівчата несуть необхідні для ритуалу речі (різні посудини, курильниці тощо) і новий розкішний одяг для статуї богині, молоді люди на конях демонструють мистецтво їзди верхи і керування колісницями⁸.

Унікальним свідченням про такі процесії в Ольвії є кілька свинцевих пластинок із рельєфами, що їх виготовляли в місцевих майстернях у III ст. до н.е., певно, для приношень до храмів. То були масові вироби невисокої художньої якості. Нині відомо десять таких рельєфів різного ступеня збереження⁹. На них зображено вівтар, до якого підходить чоловік у короткому одязі, котрий веде жертвовного бика. Слідом за проводирем бика йдуть жінки у довгих підперезаних під грудьми хітонах. На одній із пластин збереглася унікальна для місцевого мистецтва фігурка жінки з гідрією (гличиком для води), яку вона підтримує на голові двома руками. Це відома за творами античних авторів гідрофора, учасниця багатьох релігійних церемоній, під час яких здійснювалось очищення водою. Таким чином, маємо свідчення про цей звичай в Ольвії та про те, що жінки поряд із чоловіками брали участь у святкових процесіях. До цього слід додати, що в ольвійських ритуалах, присвячених Артеміді і Кибелі, помітну роль відігравали жінки-жриці, про яких згадується в кількох написах (IOSPE I² 190, 192, 237). Безумовно, боспорські жриці цих богинь (КБН. 6а, 21) також посідали почесне місце в урочистих процесіях у Пантікапеї та інших античних містах на Керченському і Таманському півостровах.

У VI ст. до н.е. із Клазомен до Борисфена (сучасний острів Березань) привезли великий прекрасно розписаний кратер, що використовувався швидше за все для релігійних церемоній. Ваза була вкрита кількома поясами різноманітних зображень, які збереглися лише частково. На одному поясі намальована процесія вершників і колісниць, на іншому – жінки в нарядному одязі йдуть у хороводі, взявшись за руки; їхньому танкові, що, імовірно, супроводжувався співом, акомпанують кіфаристки¹⁰. Розпис кратера ілюструє два види релігійних процесій: чоловіки на горішньому фризі рухаються по прямій лінії, а жінки йдуть хороводом по колу. Інший хоровод жінок, які обходять по колу вівтар під акомпанемент кіфари й аулоса, представлений на кришці червонофігурної аттичної лекани, яка належала жителям Пантікапея в V ст. до н.е.¹¹ (див. ілюстр.2). Рельєф на круглому мармуровому вівтарі з Пантікапея представляє шерг жінок, закутаних у великі плащі, вони розмірено йдуть праворуч у напрямку руху сонця¹². Напевне, створений у V ст. до н.е. добрим скульптором вівтар належав святилищу Деметри, і на ньому зображений хід на її честь¹³.

Один із релігійних ритуалів полягав у тому, що належало навкруги обійти вівтар, храм, статую чи інші сакральні об'єкти. Вдома ходили

навколо домашнього вогнища, що його греки присвячували богині Гестії. Такі сакральні обходи здійснювали під час весілля, святкування народження дитини та на інших родинних релігійних церемоніях. Рух кругової процесії, звичайно, йшов за годинниковою стрілкою, відповідно щоденному шляхові сонця зі сходу на захід. У цьому напрямку намальовані хороводи на згаданих кратері з Борисфена, на кришці лекани та на мармуровому вівтарі з Пантікапея.

Кругові обходи в інший бік рухалися при шануванні підземних богів та інших церемоніях, пов'язаних із потойбічним світом. Наприклад, описані Гомером кінські перегони під час ігор біля могили Патрокла відбувалися проти руху сонця (Ном. II. 334–340). Атлетичні й кінні змагання в античності спочатку входили до складу поховальних ритуалів, далі вони стали частиною багатьох свят. Однак напрямок руху учасників на античних стадіонах не змінювався і зберігся таким же донині¹⁴. Значить, так само на святі Гермеса в Гермонассі бігуни долали різні дистанції (КВН. 1137), у бігу змагались ольвіополіти й херсонесити (IOSPE I². 130, 155, 186, 434, 685; НЭПХ. 20), мчали вершники й колісники на іграх на честь Ахілла на Тендрівській косі (IOSPE I². 34).

У зв'язку із цим варто нагадати про те, що в еллінів, як і в багатьох інших індоєвропейських народів, увесь світ поділявся на праву чоловічу благу і священну частину та на ліву жіночу зловісну й темну¹⁵. Про це йдеться у текстах древніх авторів, наприклад, у «Метафізиці» Аристотеля (I, 986 a, 24). Безумовно, греки Північного Причорномор'я мали подібні уявлення, і вони відбивались у місцевих релігійних ритуалах.

На відміну від кругової, лінійна процесія, яку звали πομπή, могла прямувати в будь-який бік, тому на античних вотивних рельєфах процесія з жертвним биком підходить до вівтаря і справа і зліва. Про лінійні процесії в Північному Причорномор'ї відомо також із писемних та епіграфічних джерел.

У першій третині V ст. до н.е. скіфський цар Скіл взяв участь у процесії шанувальників Діоніса на вулицях Ольвії; вони доводили себе до вакхічного шаленства (Her. IV, 79). Свята Діоніса справляли в усіх грецьких державах, тому подібні процесії можна було спостерігати також у Тірі, Херсонесі й містах Боспору. Учасники процесій пили вино, – дарунок Діоніса, багато з них входили в екстаз і голосно вигукували: «εὐαί» (Eur. Vascch. 68, 148). Про те, що ці вигуки звучали і в Північному Причорномор'ї, свідчать два графіті на дзеркалі з Ольвії та на стінці посудини з Феодосії¹⁶.

У двох херсонеських написах, виконаних на кам'яних стелах у другій половині II ст. до н.е., ідеться про святкові процесії. У першому, незадовільно збереженому часом, мовиться про свято Гермеса і про участь у процесії ефебів – молодих громадян, які відбували військову службу¹⁷. У почесному декреті на честь Діофанта – переможця скіфів, сказано про нагородження полководця золотим вінком і рішення поставити його статую, а також про оприлюднення цієї постанови на святі Партеній під час урочистої процесії (IOSPE I². 352). Партенії були головним державним святом Херсонеса, воно присвячувалось Артеміді Діві (Партенос), яка очолювала пантеон держави.

У грецьких демократичних полісах церемонія нагородження золотим вінком осіб, які надали ті чи інші послуги державі, складала частину найбільш велелюдних релігійних свят. Із написів Тіри, Ольвії та Херсонеса відомо про увінчання вінком на Діонісіях та інших урочистостях. На Боспорі такі

надписи відсутні, бо за правління царів подібні церемонії не відбувались¹⁸.

Після прибуття процесії до вітваря здійснювалося жертвоприношення і лунали співи, що славили бога, на честь якого відбувалося свято. Всі культові пісні греки називали гімнами. У древності вони мали різні назви залежно від складу хору, що бував чоловічим, жіночим і дитячим, або від того, до якого божества був звернений спів. Дівочі хори називалися партеніями, гімни Аполлону – пеанами, Діонісу – дифірамбами, а пісня, що славила переможця на Олімпіаді чи на інших загальногрецьких іграх, іменувалась епінікієм. Будь-який гімн складався із трьох частин: спочатку закликали бога, далі викладався якийсь міф про нього, а на завершення зверталися до бога з проханням допомоги. Хор співав в унісон, а ритм музики задавався розміром віршів.

Зрозуміла річ, у Північному Причорномор'ї греки співали гімни богам протягом усієї античності, та свідчення про це існують лише для перших століть нашої ери. У двох написах збереглося по кілька рядків гімнів, написаних місцевими поетами. Перший на честь Гермеса виконували в Херсонесі (IOSPE I². 436), другий, що ушлявлював Ахілла, звучав у Борисфені¹⁹. В одному з написів відзначене змагання хорів на музичній частині свята в Херсонесі (НЭПХ. 127).

Можливо, для особливо урочистих випадків у Північному Причорномор'ї, як і в інших областях Еллади та в її колоніях, греки замовляли написання гімну ушлявленим поетам. В архаїчний і класичний періоди античної історії поети були водночас і композиторами, вони писали партії для голосу і для супроводжуючого спів акомпанементу на струнних і духових інструментах. Нині нам відомі лише тексти – наприклад, партенії Алкмана, вірші для різноманітних видів співів, складені Піндаром і Вакхилідом для виконання в Афінах, Коринфі, Сіракузах, Акраганті та інших містах.

На відміну від хороших пісень, так звані рапсодичні гімни виконувала одна людина. Написані гекзаметром, вони звучали не лише під час релігійних ритуалів. Рапсоди брали участь у музичних змаганнях, їх запрошували на бенкети для розважання гостей. У древності було складено збірник текстів трьох десятків рапсодичних гімнів, а їх авторство приписали Гомерові, хоча, як довели сучасні філологи, всі ці твори складені пізніше часу створення «Іліади» й «Одисеї», при тому в різні століття²⁰.

Поряд зі співом на честь богів виконувалися культові танці. Деякі з них представлені на привозних предметах мистецтва, і вибір саме цих зображень дозволяє думати, що так само танцювали й на краю грецької ойкумени. Серед безлічі зображень танцівників на предметах ужиткового мистецтва з Північного Причорномор'я можна виділити два культових танці: окласма і калатиск. Перший супроводжував діонісійські свята, а другий присвячувався богиням родючості – Деметрі й Артеміді²¹. Калатиск, як видно з його назви, танцювали з кошиками (*κάλαθος*), наповненими злаками, овочами і фруктами, що їх приносили у дарунок богиням. Можливо, схожі за формою на кошик калафи – високі головні убори на головах танцівниць символізували ці традиційні піднесення божествам.

Обидва танці втілені на золотих бляшках останньої чверті IV ст. до н.е. з кургану Велика Близниця на Тамані (див. ілюстр.3). Виконуючи калатиск, дівчина в калафі й короткому хитоні рухалася на пальцях ніг, притримуючи руками поли одягу, що майорить, а танцюючи окласму, жінка у швидкому русі змикала руки над головою²². У подібному русі представлені фігурки

на персні з Павловського кургану поблизу Пантікапея²³. Однак найчастіше неможливо встановити, якому саме божеству приурочено танок, зображений на вазах і теракотах.

Зв'язок богів із людьми в уяві багатьох древніх народів здійснювався за допомогою жертви і піднесення дарунків. Основні моменти важливого для еллінів обряду принесення жертви на вівтарі майже не змінювалися протягом усієї античності²⁴. Приймаючи дари й жертви, боги, за віруваннями греків, поширювали покровительство на своїх шанувальників і часто виконували їхні прохання. Приватні жертвоприношення здійснювалися з нагоди домашніх свят, наприклад, народження дитини або весілля, а також, щоб очиститися від якого-небудь гріха, умилоствити або подякувати те чи інше божество. Після принесення жертви влаштовували святковий обід для родичів або друзів (Хер. Мет. II, 3, 11). Громадські жертвоприношення супроводжували державні свята і звернення до богів про благо держави.

Археологи відкрили багато вівтарів, німих свідків обрядів жертвоприношення. Найзнаменитіший серед них – величезний мармуровий вівтар знайдено на місці античного малоазійського міста Пергама. Він збудований на початку II ст. до н.е. для святкування на честь Афіни Никефорії (що приносить перемогу) і прикрашений сценами боротьби богів і гігантів. У грецьких містах на північних берегах Чорного моря вівтарі з'явилися у VI ст. до н.е., тобто незабаром по заснуванні колоній, і за своїм виглядом вони не відрізнялись від подібних споруд в Елладі²⁵.

На великих головних вівтарях у кожному грецькому місті під час державних свят відбувалися жертвоприношення²⁶. На сьогодні найкраще збереглися два подібних вівтарі у Херсонесі та в Ольвії. Херсонесити приносили жертви головній богині міста Артеміді з епikleзою Діва на облицьованому мармуром вівтарі, спорудженому в IV ст. до н.е.²⁷ Вівтар на Центральному теменосі Ольвії з'явився вже у VI ст. до н.е. У наступному столітті там поставили кам'яний вівтар дещо більших розмірів, а цоколь попереднього використовували як площадку, на якій стояв жрець під час жертвоприношення²⁸. Складений із чудово оброблених вапнякових плит, цей вівтар майже повністю зберігся до наших днів, бо в III ст. до н.е. його засипали шаром землі, на якому звели новий, оздоблений мармуром. Певно, він був найгарнішою спорудою такого роду за всю історію Ольвії. Але нині від нього збереглися лише дрібні мармурові уламки з різьбленим, тонко виконаним орнаментом²⁹. На іншому ольвійському теменосі відкрито різноманітні вівтарі менших розмірів³⁰.

Серед археологічних матеріалів трапляються мініатюрні вівтаріки, що в науковій літературі зветься арулами³¹. За зразками великих вівтарів відомо, що арули виготовляли з глини, вапняку й мармуру. Місця їх знахідок свідчать, що такі вівтаріки ставили в нішах стін приватних будинків, а також посвячували до святилиць богів, бо їх знаходять на Центральному теменосі Ольвії. Такі приношення поряд з місцевими жителями складали й приїжджі. Напис IV ст. до н.е. на невеличкому кам'яному вівтаріку з Гермонаси свідчить, що громадянин Гераклеї приніс його як дар Афродіті³². Кращі зразки арул із Північного Причорномор'я прикрашені рельєфами. Такими є привізний мармуровий вівтарик³³ і місцеві теракотові з Ольвії та Мирмекія³⁴, схожі знахідки відомі в Херсонесі та на Боспорі³⁵.

Кадіння різноманітними ароматичними речовинами, на думку греків, приносили радість і богам, і людям. Водночас запашний дим заглушував

неприємні запахи від горіння шерсті та кісток жертвних тварин. Для цього ритуалу використовували пахучі трави, листя й шишки, а при більш дорогих обрядах, особливо на головних святах, вживали смоли й камеді, привезені з Південної Аравії, Північної Африки і навіть з Індії. Античні автори згадують про кадіння переважно ладаном, а також нардом, корицею, миррою, шафраном і деякими іншими речовинами. Про використання привізних пахоців у Північному Причорномор'ї свідчить напис із Фанагорії, де йдеться про кадіння ладаном перед жертвоприношенням (КБН. 1005). Так само, як і інші пахучі речовини, ладан нагрівали на жевріючому вугіллі або на розпечених камінцях, покладених на триніжок або на вівтар, чи в кадильницях-фіміатеріях, зроблених із металу або кераміки.

У Північному Причорномор'ї знайдено немало місцевих чи привізних кадильниць. Їх використовували під час домашніх і громадських жертвоприношень, про що свідчать місця їх знахідок³⁶. Серед найдавніших назвемо виявлені на Центральному теменосі Ольвії розписну і сіролощену кадильницю третьої чверті VI ст. до н.е.³⁷ Один із кращих зразків подібних виробів місцевого виробництва належить боспорському майстрові I ст. до н.е. Він виготовив із глини кадильницю у вигляді голови жертвного бика, прикрашену гірляндами, а поміж рогів умістив конічну чашу для кадіння пахоців³⁸.

Акт змішування вина з водою чи медом становив частину церемонії жертвоприношення (Plato. Phileb. 61b). Часто після молитви богам жерці й інші учасники жертвоприношення пили вино або суміші з ним. Два боспорських написи підтверджують цей звичай. Моряки, які прибували до Німфею з Єгипту в III ст. до н.е., залишили графіто зі згадкою про дарунок ними до святилища Афродіти вина й олії³⁹. У написі римського часу з Фанагорії йдеться про те, скільки потрібно суміші вина з медом й олії для світильників при здійсненні обрядів на честь богині, ім'я якої не вціліло на збереженому фрагменті мармурової плити (КБН. 1005).

Елліни робили приношення богам двома видами. Жертви, що призначалися для тимчасової насолоди божества, склалися з різних напоїв, м'яса, плодів, спеціально приготовлених страв і печива. Вклади ж, які залишалися в святилищі як його власність, служили для потреб культу (наприклад, кувшини для узливань) і для прикрашення храму. До останніх відносилися статуї, рельєфи, триніжки, вінки, парадна зброя тощо.

У нас є свідчення про те, що саме греки Північного Причорномор'я приносили у дар богам різні речі для прикрашення храмів і для ритуальних церемоній. Залишки цих речей знайдено на обох теменосах Ольвії. Найбільше там було уламків керамічних посудин, на багатьох накреслено графіті з присвятою божеству (див. ілюстр.4), а також з ім'ям того, хто подарував. Найраніші серед них відносяться до архаїчного періоду. Наприклад, на вінчику чорнофігурного кратера, розписаного у середині VI ст. до н.е. відомим афінським майстром Лідосом, зберігся прокреслений гострим предметом напис із посвятою Матері богів від Артеміди, доньки Гіпасія⁴⁰. На Центральному теменосі знайдено прикрашений зображеннями тварин чорнофігурний кілік із присвятою Аполлону Дельфінію від Тихона⁴¹. У кінці VI ст. до н.е. ольвіополіти підносили Зевсу й Афіні мармурові таці й червонофігурні кіліки, розписані кращими афінськими майстрами. Ці кіліки, певно, спеціально придбали для пожертв до храму, бо у той час посуд із червонофігурної кераміки, яка недавно з'явилася, ще не використовувався в

щоденному житті⁴². Серед підношень траплялись і дуже скромні, наприклад, чорнолакова сільничка з написом «Зевсу»⁴³. Зразки посудин із присвятними графіті відомі за розкопками багатьох інших міст і поселень Північного Причорномор'я⁴⁴.

Серед безкровних жертв особливо поширеним було принесення перших дозрілих злаків і плодів, а також всіляких печив. Павсаній (V, 15, 10) описав один вид такого жертвоприношення, що існувало, за його словами, з давніх-давен: на вівтарі спалювали суміш пшениці, меду й ладану.

Жертовними тваринами найчастіше ставали бики й корови, вівці та барани, козли і кози, свині та півні. Їх кістки в безлічі знаходять при розкопках священних ділянок в античних містах Північного Причорномор'я, а на пам'ятках мистецтва є немало їх зображень. Жертовних биків бачимо на розписах ваз, знайдених на Боспорі, і на ольвійських вотивних свинцевих пластинках. Одна теракота з Ольвії зображує вівцю зі зв'язаними ногами, приготувану для жертвоприношення⁴⁵, а жертовний баран стоїть біля вівтаря на рельєфі стели ситонів (НО. 72).

Для принесення жертви небесним богам брали тварин зі світлою шерстю, а для підземних божеств – із темною, обов'язково здорових, без тілесних вад. Самців, звичайно, жертвували чоловічим, а самок – жіночим божествам⁴⁶. Частину м'яса і нутроців тварини обгортали жиром і спалювали на жертовнику, поливаючи його олією і розкурюючи пахощі. Залишок туші поділявся поміж жерцями й учасниками жертвоприношення. У написі з Фанагорії говориться, що жрець одержує язик і шкуру (КБН. 1005). Деметрі, звичайно, приносили у жертву свиню, Діонісу – козла, Посейдону – коня, Асклепію – півня. Найбагатшою жертвою було заклання одного або кількох биків. Така жертва вважалася гідною для більшості богів (Ном. II, 1, 315; VI, 115).

Спільна трапеза учасників релігійного свята входила до обов'язкового ритуалу, під час якого споживали їжу, приготовлену з туш жертовних тварин. Вважалось, що боги незримо присутні на такому застіллі. Їх закликали молитвою прийти на трапезу, а їх часткою на бенкеті були спалені на вівтарі частини тварин і здійснені на їхню честь uzливання вином, водою і молоком.

Сліди подібних трапез знайдені при розкопках у Північному Причорномор'ї. На Західному теменосі Ольвії знайдені численні керамічні сковорідки, на яких для таких учт смажили м'ясо принесених у жертву тварин. Знайдені там же кістки великих і дрібних тварин та птиці свідчать, з якого м'яса готувалося пригощання⁴⁷. У розкопі біля одного святилища в невеликому боспорському городку Кітеї виявлені горщики, каструлі й кістки тварин без слідів горіння. Звідси можна зробити висновок, що це залишки святкової трапези, а не спалених на вівтарі жертв. Світильники, що лежали разом із цими предметами, напевне, вказують на те, що учти тривали й після настання сутінок, а уламки амфор нагадують про активне пиття вина⁴⁸.

Під час головних державних свят здійснювалися громадські жертвоприношення з великою кількістю забитих тварин. В Афінах на щорічному святі в пам'ять славетної перемоги при Марафоні приносили в жертву 500 кіз, а на Делосі в IV ст. до н.е. для панеллінського свята на честь Аполлона придбали 109 биків⁴⁹. Жертовні тварини купувались або за рахунок держави, або за гроші місцевих і прибулих благодійників. У III ст. до н.е. Гелланік, уродженець острова Родоса, оплатив ольвійське громадське жертвоприношення (IOSPE I². 30), а на межі II–I ст. до н.е. громадянин

Гераклеї Фрасімед прикрасив якесь свято у Херсонесі «найпишнішими жертвами» (IOSPE I². 357).

Перед початком принесення жертв наставало благоговійне мовчання, далі лунала музика, що заглушала стогін тварин. На вазі з Пантікапея намальована жінка, яка несе ліру; вона йде перед жертвним биком і збирається грати під час жертвоприношення (див. ілюстр.5). На згаданих вище свинцевих пластинках із рельєфами можна розгледіти, як в Ольвії за звичаєм, відомим у багатьох грецьких містах, прикрашали жертвних тварин. На одному бикові роги повиті нарядною пов'язкою, а на іншому на роги надягнений вінок. Відомо також, що роги фарбували охрою, а в особливо урочистих випадках золотили. Серед знайдених на Центральному теменосі теракот із зображеннями жертвних тварин є виготовлені з місцевої глини фігурки биків із визолоченими рогами, а серед знахідок на Західному теменосі були козачі роги із залишками позолоти і пофарбовані охрою роги інших тварин⁵⁰.

При наближенні тварини до вівтаря її примушували кивнути головою ніби на знак згоди стати жертвою. Жерці слідкували за тим, щоб призначені для жертвоприношення тварини обов'язково були здоровими, гарними і чистими. Іноді храми утримували стада таких елітних тварин і продавали їх, одержуючи прибуток для потреб святилища. В одному ольвійському написі останньої чверті III ст. до н.е. зберігся перелік цін на різні види жертвної худоби: за бика платили 1200, а за вівцю чи козу – по 300 мідних ольвійських монет (IOSPE I². 76). Деякі дослідники вважають такі ціни занадто високими і думають, що в них включено прихований податок на користь храму чи держави⁵¹. Але В.П.Яйленко, порівнявши ольвійські ціни з подібними на о. Косі, дійшов висновку, що вони не надто завищені й не дуже відрізнялися від таких розцінок в інших грецьких містах⁵².

У греків і римлян не існувало особливої релігійної касті жерців. Їх функції могли виконувати повноправні громадяни, не заплямовані жодними неблаговидними вчинками. Жерці й жриці слідкували за правильним виконанням релігійних ритуалів. Найдавніше свідчення наявності жерців у грецьких колоніях Північного Причорномор'я відноситься до третьої чверті VI ст. до н.е. Це прокреслений на стінці керамічної посудини лист жерця Метрофана, в якому він повідомляв про зруйнування святилищ в околицях Ольвії⁵³. Із того листа виходить, що незабаром після появи ольвійського поселення його жителі виконували релігійні обряди не лише в місті, а й за його межами. Написи на мармурових і вапнякових плитах і графіті, що прокреслені гострим предметом на кераміці, тиньку і свинцевих пластинках, зберегли кілька десятків згадок про жерців-чоловіків (IOSPE I². 32, 42, 104, 139–144, 155, 189, 191, 192, 194, 201, 202, 357–361, 384, 386, 410, 414, 415, 698, 699, 700; КБН. 6, 25, 974, 1044; НО. 26, 29, 68, 70 та ін.) і набагато менше про жриць, що відбиває реальне співвідношення ролей і місця чоловіків і жінок у відправленні релігійних ритуалів. Перші могли служити чоловічим і жіночим божествам, а другі, судячи з написів, лише жіночим. У Північному Причорномор'ї відомі жриці Деметри, Афродіти, Артеміди і Кибели (IOSPE I². 190, 192, 237; КБН. 6 а, 14, 21, 1040). Виняток становить лише одне боспорське графіто на стіні святилища в Німфеї. Судячи з того напису, у III ст. до н.е. жриці брали участь у відправленні культу обожнених боспорських царів; можливо, ті жриці належали до правлячої тоді династії Спартокидів⁵⁴.

Залежно від традицій того чи іншого культу жерцями ставали особи або обрані на певний термін, подібно до інших магістратів, або в ряді випадків посада передавалась у спадщину, а іноді навіть купувалася. У різний час та сама людина могла служити жерцем різних богів. У III ст. до н.е. ольвіополіт Агрот, син Діонісія, був жерцем Аполлона Дельфінія, Афродіти, Плутона і Кори (IOSPE I². 189; NO. 68, 70).

Вивчення місцевих написів дозволяє з певністю сказати, що в Ольвії та Херсонесі щорічно обирався жрець верховного божества полісу. Як і в деяких інших державах, ім'ям такого жерця називали поточний рік. Напевне, боспорські царі виконували ролі жерців Деметри і Кори в таїнствах, що відбувалися за зразком Елевсинських⁵⁵. Можливо, спадковою була посада жерця Зевса в Ольвії, адже з написів відомо, що її протягом кількох століть мали члени місцевого аристократичного роду Еврисибіадів⁵⁶.

Зі своїми обов'язками жрець знайомився перед вступом на посаду, одержуючи знання від попередників і з документів святилища. У написі римського часу з Фанагорії частково зберігся устав порядку жертвоприношень на одному з місцевих свят. Там говорилося, як саме повинен діяти жрець, але, на жаль, ця частина тексту дуже пошкоджена (КБН. 1005).

Під час релігійних свят жерці надягали особливі шати, переважно білого кольору, що вважалося найбільш приемним для богів (Plat. Leg. XII, 95, 6 a), на голову надягали нарядну пов'язку або вінок із листя чи гілок рослини, присвяченої вшановуваному богові. Деяке уявлення про такий парадний одяг дають зображення богів, наприклад, граючого на кіфарі Аполлона в довгому розкішному хітоні. У такому одязі його представлено на теракотовій статуетці V ст до н.е. місцевої роботи, знайденій на азійській стороні Боспора⁵⁷.

Розкішні поховання поблизу Пантікапея і на Тамані дозволяють дізнатися про багато золотих прикрас, що входили до убору двох боспорських жриць. Голову першої прикрашали золота стленгіда (налобник), що імітувала пасма волосся, і сережки з фігурками летючої Ніки. Золоте намисто дуже тонкої роботи обвивало шию, а на пальцях були три персні, один із зображенням двох жінок у коротких хітонах, які виконують культовий танець окласма. У поховальній камері знаходилась і чудова пеліка з картинами, що ілюструють сцени з міфів, пов'язаних з Елевсинськими містеріями. Вона вказує на те, що померла була посвячена в елевсинські таїнства і служила на Боспорі богині Деметрі⁵⁸.

Ще більш розкішний убір носила жриця, похована в кургані Велика Близниця в околицях Фанагорії. Її голову увінчував калаф – своєрідна корона, прикрашена золотими пластинками зі сценами битви амазонок із грифонами, а з-під неї видно стленгіду. До головного убору кріпилися чудові великі золоті скроневі підвіски з рельєфним зображенням ідучої на гіпокампі Фетиди, яка везе зброю своєму синові Ахіллу. Сліди ремонту на зворотному боці підвісок свідчать, що їх надягали неодноразово. На руках жінки красувалися золоті браслети з фігурками левиць, а на пальцях – чотири золотих персні із зображенням Артеміді, Афродіти й Ерота. Одяг та покривало були розшиті безліччю золотих бляшок із рельєфами різних богів, героїв, танцівниць, тварин і фантастичних істот⁵⁹. Металічні прикраси разом з одягом із дорогої тканини мали неабияку вагу, тому жриця могла ходити лише розмірено й урочисто, привертаючи загальну увагу не лише своїм високим статусом і видатною роллю у святкових ритуалах, а також

розкішним нарядом, що сяяв золотом. Різноманітні зображення на прикрасах жриці не дозволяють встановити, якій богині вона служила⁶⁰.

У IV ст. до н.е. в Елладі з'явилася посада організатора державних релігійних свят, яких називали агонотетами. Їх обирали терміном на один рік (Athen. VII, 93), переважно з числа багатих громадян, тому, що, крім відпущених владою громадських коштів, агонотети, звичайно, витрачали також власні гроші на розкішне проведення релігійних торжеств і в такий спосіб завойовували прихильність своїх співвітчизників. Агонотет здійснював певні жертвоприношення й слідкував за дотриманням наміченої задалегідь програми святкування. До його обов'язків входили турбота про організацію музичних і спортивних агонів, нагляд за порядком присудження призов і внесенням імен переможців до спеціальних списків, які виставляли на прилюдний огляд. Він також опікувався доставленням певних речей, необхідних для різних ритуалів. Після закінчення терміну повноважень агонотет представляв звіт про витрати і часто приносив присвятний дар богіві, на честь якого він влаштовував торжество⁶¹.

Демосфен у промові «Про вінок» (XVIII, 118) з гордістю нагадав афінянам про те, що, будучи агонотетом, він вніс на потреби жертвоприношень 100 мін. Під час свята агонотет приймав багатьох гостей. Плутарх у «Застільних бесідах» (VIII, 4, 1) розповів, як агонотет Соспід на Істмійських іграх проводив святкові прийоми, пригощав багатьох іногородніх і мало не всіх громадян; крім того, він запрошував додому близьких друзів на бенкет у вузькому колі.

Про діяльність агонотетів у Північному Причорномор'ї свідчать три написи елліністичного часу. Виконавши свої обов'язки, Местор, син Гіппосфена, поставив у Гермонассі мармурову статую на честь Аполлона (КВН. 10-39), а Теопротід, син Мегакла, фінансував будівництво парадного входу до святилища Діоніса в Німфеї⁶². У третьому, частково вцілілому написі з Тіри мовилося про обов'язок агонотетів слідкувати за оголошеннями про нагороди під час свята⁶³. Напевне, ім'я агонотета згадувалося також у не повністю збереженому часом каталозі переможців на якомусь святі римського часу у Херсонесі (НЭПХ. 127).

Отже, різноманітні археологічні знахідки, епіграфічні й писемні джерела свідчать про те, що в Північному Причорномор'ї протягом усього античного періоду життя греків постійно супроводжувалось релігійними ритуалами, аналогічними тим, що існували в усьому грецькому світі.

Скорочення:

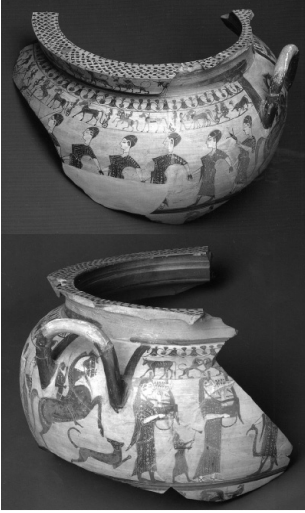
ВДИ – Вестник древней истории.

КВН – Корпус боспорских надписей. – Москва; Ленинград, 1965.

НО – Надписи Ольвии. – Ленинград, 1968.

НЭПХ – Соломоник Э.И. Новые эпитафические памятники Херсонеса. – К., 1973.

IOSPE I² – Latyschev B. Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini. Petropoli, 1916.

Ілюстр. 1

Процесія на релігійному святі. Фрагмент клазоменського кратера з о.Березань (перша чверть VI ст. до н.е.)

Ілюстр. 2

Хоровод навколо вітара. Кришка червонофігурної лекани з Пантікапея (440–430 рр. до н.е.)

Ілюстр. 3

Танцівниці, що виконують культові танці. Золоті нашівні бляшки з кургану Велика Близниця на Тамані (остання чверть IV ст. до н.е.)

Ілюстр. 4

Чорнолаковий кілік із посвятою Афродіті з Ольвії (IV ст. до н.е.)

Ілюстр. 5

Хо́да до жертовника. Червонофігурна ойнохоя з Пантікапея (середина IV ст. до н.е.)

- ¹ Див. обширну бібліографію у кн.: *Русяева А.С.* Религия понтийских эллинов в античную эпоху. – К., 2005.
- ² *Нильссон М.* Греческая религия. – Санкт-Петербург, 1908. – С.100.
- ³ Ольвия. Теменос и агора. – Москва; Ленинград, 1984. – С.27–130; Древнейший теменос Ольвии Понтийской. – Симферополь, 2006. – С.248, 249.
- ⁴ *Зубарь В.М.* Религиозное мировоззрение // Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н.э. – К., 2005. – С.406–414; *Русяева А.С.* Домашні святилища і культу в античних містах Північного Причорномор'я // Археологія. – 2001. – №2. – С.41–51.
- ⁵ *Лосева Н.М.* Аттический краснофигурный стамнос из Керчи // Сообщения Гос. музея изобразительных искусств им. А.С.Пушкина. – 1984. – №7. – С.125–132.
- ⁶ *Жебелев С.А.* Милет и Ольвия // Северное Причерноморье. – Москва; Ленинград, 1953. – С. 38.–47; *Виноградов Ю.Г.* Политическая история Ольвийского полиса. – Москва, 1989. – С.169–170.
- ⁷ *Bömer F.* Pompa // Pauly – Wissowa – Kroll. Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Hlbband 42. – 1952. – S.1913–1974.
- ⁸ *Маринович Л.П., Кошеленко Г.А.* Судьба Парфенона. – Москва, 2000. – С.144–154 (рис.44–50).
- ⁹ *Зайцева К.И.* Свинцовые изделия 4–2 вв. до н.э. местного производства из Ольвии // Эллинистические штудии в Эрмитаже. – Санкт-Петербург, 2004. – С.121–125.
- ¹⁰ *Корпусова В.Н.* Восточногреческая расписная керамика // Культура населения Ольвии и её округи в архаическое время. – К., 1987. – С.50 (рис.20).
- ¹¹ Музы и маски. Каталог выставки в Эрмитаже. – Санкт-Петербург, 2005. – №27.
- ¹² *Соколов Г.И.* Античное Причерноморье. – Ленинград, 1973. – С.39. – №18.
- ¹³ *Гайдукевич В.Ф.* Боспорское царство. – Москва; Ленинград, 1949. – С.158.
- ¹⁴ *Подосинов А.В.* К вопросу о направлении кругового движения в древнегреческих процессиях // Сборник научных трудов ΣΤΕΦΑΝΟΣ. – Москва, 2005. – С.323–325.
- ¹⁵ Там же. – С.321.
- ¹⁶ *Скржинская М.В.* Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье. – К., 2009. – С.126–139.
- ¹⁷ *Соломоник Э.И.* Греческие надписи Херсонеса (находки последних лет) // ВДИ. – 1996. – №4. – С.44; *Makarou I.A.* From the History of Religious Cults in Tauric Chersonesus // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. An International Journal of Comparative Studies in History and Archaeology. – 2002. – Vol.8. – 3–4. – P.189–190.
- ¹⁸ *Скржинская М.В.* Указ. соч. – С.23–229.
- ¹⁹ *Шелов-Коведяев Ф.В.* Березанский гимн острову и Ахиллу // ВДИ. – 1990. – №3. – С.49–62.
- ²⁰ Переклад і великий коментар до всіх «гомерівських» гімнів див. у кн.: *Рабинович Е.Г.* Мифотворчество классической древности. – Санкт-Петербург, 2007.
- ²¹ *Шауб Ю.И.* Культурные танцы на Боспоре // Тезисы докладов Крымской научной конференции «Проблемы античной культуры». – Симферополь, 1988. – С.225–226; *Вдовиченко И.И.* Культурные танцы в изображениях на вазах «керченского стиля» // Боспорские исследования. – Вып.2. – Симферополь, 2002. – С.21–22.
- ²² *Уильямс Д., Огден Д.* Греческое золото. – Санкт-Петербург, 1995. – №206, 208.
- ²³ Там же. – №108.
- ²⁴ *Burkert W.* Greek Religion Archaic and Classical. – Oxford, 1985. – P.55–57.
- ²⁵ *Масленников А.Н.* Традиционные алтари с памятников хоры европейского Боспора // Древности Боспора. – Москва, 2002. – Вып.5. – С.171.
- ²⁶ К.Явис, який розглянув усі типи грецьких вівтарів, назвав подібні вівтарі церемоніальними (див.: *Yavis C.G.* Greek Altars. Origins and Typology. – Saint Louis, 1949. – P.55, 96).

- ²⁷ Пичкиян И.Р. Культовая античная архитектура европейского и азиатского Восточного Причерноморья // Античная культура Северного Причерноморья. – К., 1984. – С.93; Русяева А.С. Исследования Западного теменоса Ольвии // ВДИ. – 1991. – С.131–132.
- ²⁸ Карасев А.Н. Монументальные памятники теменоса // Ольвия. Теменос и агора. – Москва; Ленинград, 1964. – С.73–112.
- ²⁹ Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. – Ленинград, 1985. – С.81.
- ³⁰ Русяева А.С. Исследования Западного теменоса Ольвии // ВДИ. – 1991. – №4. – С.132.
- ³¹ Yavis C.G. Op. cit. – P.171.
- ³² Финогорова С.И. Исследования Гермонассы // Археологические открытия 2000 г. – Москва, 2001. – С.143.
- ³³ Круглов А.В. Реконструкция и интерпретация мраморного алтаря из Ольвии // Жертвоприношение. – Москва, 2000. – С.284.
- ³⁴ Леви Е.И. Терракоты Ольвии // Терракоты Северного Причерноморья. – Москва, 1970. – С.46. – №39; Денисова В.И. Корoplastика Восточного Причерноморья. – Ленинград, 1981. – С.58.
- ³⁵ Отчёт Императорской археологической комиссии. – Санкт-Петербург. – 1908. – С.75 (рис.49–53); Белов Г.Д. Терракоты Херсонеса // Терракоты Северного Причерноморья. – С.74–75; Бабинов Ю.А. Эллинистические домашние алтари // Херсонес Таврический. Ремесло и культура. – К., 1974. – С.19–25; Сокольский Н.И. Таманский толос и резиденция Хрисалиска. – Москва, 1976. – С.94 (рис.57, 8–9).
- ³⁶ Зайцева К.И. Местная керамика Ольвии эллинистического времени (курильницы и амфоры) // Труды Гос. Эрмитажа. – 1962. – №3. – С.184–190; Марченко И.Д. Новые данные об античном святилище близ Фанагории // 50 лет ГМИИ им. А.С.Пушкина: Сб. ст. – Москва, 1962. – С.22–28; Сокольский Н.И. Указ. соч. – С.94 (рис.56–57); Рубан В.В. Раннеэллинистические фимиатерии из Нижнего Побужья // Новые археологические исследования на Одессчине. – К., 1984. – С.108–110.
- ³⁷ Леви Е.И. Архаическая керамика из раскопок ольвийской агоры // Краткие сообщения Института археологии. – Москва, 1972. – №130. – С.47; Её же. Раскопки ольвийской агоры и теменоса // Краткие сообщения Института археологии. – Москва, 1978. – №156. – С.42–43.
- ³⁸ На краю ойкумены. – Москва, 2002. – С.73. – №270.
- ³⁹ Яйленко В.П. Женщины. Афродита и жрица Спартокидов в новых боспорских надписях // Женщина в античном мире. – Москва, 1995. – С.267.
- ⁴⁰ Русяева А.С., Диатроптов П.Д. Новый кратер Лідоса з Ольвії // Археологія. – 1994. – №2. – С.143–144.
- ⁴¹ Леви Е.И. Указ. соч. – С.68 (рис.49, 3).
- ⁴² Горбунова К.С. Краснофигурные килики из раскопок Ольвийского теменоса // Ольвия. Теменос и агора. – Москва; Ленинград, 1964. – С.175–187.
- ⁴³ Толстой И.И. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. – Москва; Ленинград, 1953. – №21.
- ⁴⁴ Там же. – №18–58, 76–79, 84–94, 110–141, 163–237, 251–254.
- ⁴⁵ Терракоты Северного Причерноморья. – Москва, 1970. – Табл.28, 7.
- ⁴⁶ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Богослужбные и сценические древности. – Санкт-Петербург, 1997. – С.84–87.
- ⁴⁷ Древнейший теменос Ольвии Понтийской. – С.234.
- ⁴⁸ Молева Н.В. Очерки сакральной жизни Восточного Причерноморья. – Нижний Новгород, 2002. – С.71–72.
- ⁴⁹ Латышев В.В. Указ. соч. – С.87.
- ⁵⁰ Леви Е.И. Терракоты из Ольвии // Свод археологических источников. – Москва. – 1970. – С.40, 48–49; Древнейший теменос Ольвии Понтийской. – С.234.
- ⁵¹ Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. – Санкт-Петербург, 1887. – С.101; Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. – С.206–207.

- ⁵² Яйленко В.П. Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху. Эллинизм. Экономика, политика, культура. – Москва, 1990. – С.278.
- ⁵³ Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. – К., 1992. – С.204.
- ⁵⁴ Яйленко В.П. Женщина, Афродита и жрица Спартокидов в новых боспорских надписях. – С.231, 235–236.
- ⁵⁵ Скржинская М.В. Древнегреческие праздники... – С.86–87.
- ⁵⁶ Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. – С.206.
- ⁵⁷ Кобылина М.М. Терракотные статуэтки в Пантикапее и Фанагории. – Москва, 1981. – С.61–62.
- ⁵⁸ Гайдукевич В.Ф. Указ. соч. – С.255; Уильямс Д., Огден Д. Греческое золото. Каталог выставки. – №106–108; Скржинская М.В. Посвящения боспорян в Элевсинские таинства // Северное Причерноморье в античное время. – К., 2002. – С.178–180.
- ⁵⁹ Уильямс Д., Огден Д. Греческое золото. – №119–120, 122, 124–129, 203, 206–208.
- ⁶⁰ Бібліографію з цієї теми див.: Емец И.А. Греко-варварские взаимовлияния на Боспоре Киммерийском. – Москва, 2002. – С.94–95.
- ⁶¹ Бондарь Л.Д. Афинские литургии. – Санкт-Петербург, 2009. – С.61–63; Jones A.H. Greek City from Alexander to Justinian. – Oxford, 1940. – P.234–235.
- ⁶² Соколова О.Ю. Новая надпись из Нимфея // Древности Боспора. – Москва, 2001. – Вып.4. – С.368–371.
- ⁶³ Карышковский П.О. Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды // ВДИ. – 1959. – №4. – С.112.

The article reviews the evidence about liturgy in the Greek colonies that existed in the ancient period of history in the South of modern Ukraine. The author describes various offerings, ceremonial processions, religious singing and dancing, etc.